
GİRİŞ

ERKEN VE ANTİK DEVLET ÜZERİNE NOTLAR

Erken ve antik devleti konu alan bu girişin iki amacı var. Birincisi, devlet teorisinin kitap boyunca işlenecek tanım ve kavramlarının ilk devlet oluşumlarındaki embriyonik öğelerinin izini sürmek; ikincisi, bugünkü tekelci-kapitalist devletten geriye doğru bir bakışla antik devletten feodal toplum ve devlete geçiş dinamiklerini belirlemek.

1. Erken Devlet

Erken devletle ilgili somut bulgu ve bilgiler son derece sınırlı. Hem bu nedenle hem de devletin olgunlaştığı dönemlerden geriye doğru yürütülen anlama ve çözümleme çabalarının dayandığı farklı varsayımlar nedeniyle, bu alanda da birçok farklı yaklaşım var.

“Erken devlet”le kast edilen, eski, antik ya da kapitalizm öncesi devlet değildir. Erken devlet kavramı, ilkel komünal toplumun çözülüşünün hemen ardından gelen ilksel (*pristine*) siyasal örgütlenme biçimi için kullanılıyor. Erken devlet, devlet örgütlenmesinin daha yüksek bir aşamasını temsil eden antik devletten de, çağdaş devletten de ayrıdır. Antik çağın oldukça gelişmiş devletlerinin yerlerini Ortaçağ Avrupası’nın erken devletlerine bırakması, erken devleti belirleyen zaman sıralanışı değil, kendine özgü, “asli-kurucu” denebilecek dinamikler olduğunu gösteriyor.

Çağdaş devleti devlet yapan öğeler tek tek, gelişmemiş, ilkel biçimleriyle erken devlette bulunmaktadır; ancak bu öğelerden hiçbiri ötekiler üzerinde üstünlük kuramamış, “devlet”i yaratamamıştır. Bir siyasal örgütlenme vardır; ancak bu henüz kesin biçim ve kurumlara sahip olmayan bir örgütlenmedir. Toplumsal ilişkiler belli kurallara bağlanmaya başlamıştır; ancak devlet öncesi toplumsal ilişkiler henüz silinmiş değildir. Kısaca söylemek gerekirse, *erken devlet embriyonik devlettir*.

Erken devleti yaratan çeşitli etmenler arasında, coğrafi konum, nüfus, dış ilişkiler, ekolojik koşullar sayılıyor.

Örneğin, fizik çevrenin, devletin özgül gelişme koşullarını oluşturduğu, erken devletin su kanalları yapmayı zorunlu kılan coğrafi koşullarda ortaya çıktığı savunuluyor. Nüfus baskısının, nüfus yoğunluğunda artışın, kentlerin ortaya çıkışının, devlet öncesi siyasal kuruluşlar arasındaki karşılıklı ticaret, alışveriş, savaş ilişkilerinin devletin koşullarını hazırladığı, özellikle sonuncusunun ordu örgütlenmesi yoluyla devletin öncülü olduğu, ordu içinde itaat ilişkisinin topluluk içinde itaat ilişkisine götürdüğü belirtiliyor. Ekolojik değişiklikler, verili teknoloji, din gibi kültürel sayılabilecek etmenler sıralanıyor.¹

Bütün bunlardan erken devletin tek değil, çok nedenli bir sürecin ürünü olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Söz konusu etmenlerin her biri ya da birkaçı bir kez doğup geliştiğinde, öteki

¹ Henri J. M. Claessen-Peter Skalnik, *Erken Devlet*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Y. Ankara Ocak 1992 içindeki Ronald Cohen’in “Devletin Kökenlerini Yeniden Değerlendirme” başlıkları makalesi, s. 43112.

etmenleri harekete geçiriyor, etkileşim içinde gelişme gerçekleşiyor.

Bu etmenlerden birini ya da birkaçını devletin doğuşunu açıklayan esas teorik anahtar olarak öne sürmek kanımca yanlıştır. Bunlar, devletsiz toplumdan devlete geçişin kimi genel, kimi özgül birikim süreçlerini anlamaya yardım eden, ama *nitelikçe* yeni bir aşama olan devletin doğuşunu açıklayamayan teorilerdir. Bunlardan ikisi üzerinde biraz duralım.

Birincisi, kısmen Marx'ın Asyatik üretim biçimi ile ilgili açıklamalarına dayandırılmaktadır. Asyatik üretim tarzının Doğu toplumlarında devletin özel karakteri vb ile ilgili önemli tartışmalara yol açtığı biliniyor. Bu sorunun bizi ilgilendiren yanı, devlet oluşumunda şu ya da bu ölçüde rol oynayan dinamiklerle, bunlar içinde sonuç belirleyici ağırlık taşıyan ana öğeleri ayırt etmektir. Marx, Asya toplumlarındaki sömürü ilişkisinin toprak üzerindeki özel mülkiyete değil, kişiliğinde devleti cisimlendiren despotik bir yöneticiye bağlı olduğunu ileri sürerken, devletin bir sömürü mekanizması olarak işleyen vergi ve haraç toplama işinin toplulukların, ticaretin korunması, sulama sistemlerinin örgütlenmesi gibi kamu görevlerinin karşılığı olduğunu ya da öyle gösterildiğini söylüyordu. J. H. Steward ve Karl Wittfogel, inceledikleri erken devletlerin sulama sistemleri kurmayı gerektiren çorak bölgelerde olduğundan çıkarak, devlete giden süreçte sulamanın belirleyici öneme sahip olduğunu ileri sürdüler. Çünkü sulama, eşgüdüm, büyük çapta insan yoğunlaşması ve örgütlenmeyi zorunlu kılıyor, böyle bir örgüt bir kez çıkınca da işbölümü kaçınılmaz oluyordu.² Marx ile Engels'in ilk mektuplarında ve Marx'ın Hindistan üzerine yazdığı bir makalede benzer görüşlere yer verilmişti. Marx'ın 10 Haziran 1853'te *New York Daily Tribune*'de yayınlanan "Hindistan'da İngiliz Egemenliği" başlıklı yazısında şöyle deniyordu:

Çok eski zamanlardan beri Asya'da, genellikle üç hükümet bakanlığı olagelmıştır: Maliye, ya da iç yağma; Savaş ya da dış yağma; ve nihayet bayındırlık. İklim ve coğrafi koşullar, özellikle Büyük Sahra'dan başlayıp Arabistan'dan, İran'dan, Hindistan'dan ve Tartari'den geçip Asya'nın en yüksek dağlık yerlerine kadar uzanan engin çöl alanları, kanallar ve su şebekeleri ile yapılan yapay sulamayı Doğu tarımının temeli yapmıştır. ... suyun bu biçimde ekonomik ve ortaklaşa kullanılması zorunluluğu, gönüllü işbirliğini harekete geçirmekte uygarlığın çok düşük düzeyde kaldığı ve coğrafik boyutların çok geniş olduğu Doğu'da, hükümetin merkezi gücünün müdahalesini zorunlu kılmıştır.³

Yukarıdaki alıntı, Marx'ın daha sonra *Grundrisse*'de geliştirdiği çözümlemeyle birlikte alınmadığı zaman, Doğuda devlet oluşumunda sulamanın rolü ile ilgili abartılı ve yanlış izlenimlere yol açabilir. *Grundrisse*'de Doğu toplumlarının temel niteliği, "manüfaktür ile tarımın kendine yeterli birliği"ne dayanan ve "üretimin ve artıüretimin bütün koşullarına sahip bulunan" köy komünü ya da ortak mülkiyeti olarak konulmuştur.⁴ Komün artıemeğinin bir bölümü, sonuçta bir *kişi* olarak görünen üst topluluğa aittir. Bu artıkemek, ya haraç ya da despotun kişiliğinde komünün işlerine ortak emek harcanması biçimlerinde gerçekleşebilir. Marx, aynı pasajlarda "Sulama sistemleri, ulaşım araçları, emek gibi fiili mülk edinme süreçlerinin alt toplulukların üstünde yer alan despotik hükümetin eseri olarak belireceğini"⁵ söylemektedir. Sonuç olarak, sulama sistemlerinin ve öteki kamusal işlerin örgütlenmesini sağlayan temel etmen, *ortak mülkiyet ve despota kişisel bağlılığın yol açtığı toplumsal işbölümüdür*. Sulama sistemleri, ortak mülkiyet ve işbölümüne yol açmamıştır. Sulama

² Agy. s. 15

³ K. Marx-F. Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Sol Yayınları, Çev. Mihri Belli, Üçüncü Baskı, Eylül 1992, s. 146

⁴ Agy. s. 64

⁵ Agy. s. 65

sistemlerinin bazı özgül erken devlet oluşumlarında çok önemli bir rol oynadıkları kesindir; ancak bu Doğu toplulukları için olsun genelleştirilip teorileştirilecek bir ilke olmaktan uzaktır. Ampirik veriler de, sulama sistemlerine sahip olmayan birçok erken devlet örneği bulunduğunu göstermektedir.⁶

Savaş ve fetihlere de, erken devletin oluşumunda başat bir rol yükleyenler var. Bu görüşün en gelişkin temsilcisi, “fetih teorisi”ni savunan Oppenheimer’dır. Oppenheimer, toplumsal yaşamın sürdürülmesinde “ekonomik yollar” ile “siyasal yollar”ın ayrıldığını, başkasının çalışmasına karşılıksız el koymak demek olan siyasal yolun devleti gerektirdiğini, devletin toplumsal eşitsizliği onaylama amacıyla oluşturulan bir baskı aracı olduğunu söylemektedir. Ancak Oppenheimer’a göre bu eşitsizlik, bir halkın ötekini sömürmesine olanak veren fetihlerin sonucuydu. Çoban topluluklar, etkili vurucu güçleriyle, daha hareketsiz tarımcıları yenilgiye uğratarak onları haraç ödemeye mecbur etmişlerdi. Bu haracı elde etmek için gerek duyulan örgüt, devletti.⁷

Fetih ve savaşların devlet oluşumundaki rolü karmaşık bir problemdir. Savaş ve savaşın gerekli kıldığı askeri örgütlenmenin merkezi yönetim oluşturma ve güçlendirme yönünde bir eğilim yarattığı, oluşmuş bir devlet örgütlenmesinin savaş eğilimi taşıdığı, fetih ve savaş ile devlet arasında birbirini gerektiren bir ilişki olduğu açıktır. Gerek antik köleci oluşumlarda, gerekse barbar Cermen örgütlenmesinde fetih ve savaş eğilimi neseldir. Hobsbawm’ın belirttiği gibi, ilkel komünal toplumu çöküntüye götüren nedenlerden biri köleliktir. Toprak mülkiyetini fatih topluluğun üyelerinin tekelinde bırakma zorunluluğu, doğal olarak, fethedilenlerin köleleştirilmesine neden olmuştur.⁸ Cermen sisteminde de “Savaş, hem mülkiyetin savunulması hem de edinilmesi için bu türden her ilkel topluluğun uğraşlarından birisiydi.”⁹ Engels, *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*’nde barbar halklarda savaşın yaşamın başlıca erekerlerinden biri olduğunu yazmaktadır. Bu halklarda, komşuların serveti tamah uyandırmış, savaş giderek yalnızca yağma amacıyla yapılan sürekli bir sanayi kolu durumuna gelmiştir. Yağma savaşları, askeri önderliğin iktidarını artırmıştır.¹⁰

Bütün bunlar savaş ile devlet arasındaki birbirini yetkinleştiren karşılıklı ilişkiyi anlatmak açısından önemlidir. Ancak bunu, tek yönlü bir ilişki olarak algılamak, son çözümlemede devleti yaratan asli ögenin savaş olduğunu söylemek, doğru değildir. Görüldüğü üzere, bu ilişki devlet oluşumundan önce değil, *sonra*, en azından oluşum süreci *içinde* kurulmaktadır. Sorun, fetih ve savaş da kapsayan daha geniş bir kavram olan “tarihte zorun rolü” bağlamında ele alınabilir. Marx’ın ünlü sözleriyle, “zor yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesidir.” Onun için Marksistler, Engels’in tartıştığı Dühring gibi, tarihte zorun rolüne ahlak kategorileriyle yaklaşmazlar. Ancak bu başka, devlet örgütlenmesinde zoru neredeyse tek, başlıca ve belirleyici bir öge olarak almak başkadır. Engels’in sözleriyle:

... zor para yapmaz... paranın sonunda ekonomik üretim ile sağlanmış olması gerekir; demek ki zor, bir kez daha kendisine silahlanma ve aletlerini koruma araçları sağlayan ekonomik durum tarafından belirlenir... Silahlanma, bileşim, örgütlenme, taktik ve strateji, her şeyden önce, üretim ve ulaştırma olanakları tarafından, her durumda ulaşılmış bulunan düzeye bağlıdır.¹¹

⁶ *Erken Devlet*, agy. s. 15

⁷ Franz Oppenheimer, *Devlet*, Çev. Alaeddin Şenel, Yavuz Sabuncu, Engin Yayınları, İstanbul, 1997

⁸ E. J. Hobsbawm, “Kapitalist Üretim Öncesi Ekonomi Biçimleri’ne Önsöz”, K. Marx- F. Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Sol Yayınları, Çev. Mihri Belli, Üçüncü Baskı, Ankara, Eylül 1992, s. 35

⁹ Agy. s. 81- 82

¹⁰ F. Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Sol Yayınları, Çev. Kenan Somer, Eylül 1974, Ankara, s. 229

¹¹ F. Engels, *Anti-Dühring*, Sol Yayınları, Çev. Kenan Somer, Ankara, Mart 1977, s. 277278

Siyasal zor, toplumsal ekonomik bir göreve dayanır. Üretim ve artıretim, buna el koyma işlemi zoru gerekli kılmaktadır.

Aslında, devleti devlet yapan koşulları ayırt etmek o kadar zor değil ve bu konuda büyük bir tartışma da yok. Belli sayıda insan (beşeri öge), sınırları belirlenmiş belli bir toprak parçası (teritoryal öge) ve yönetim (siyasal öge), devlet örgütlenmesinin asgari koşullarıdır. Sorun bu koşulların *nasıl* olduğu ve esas işlevinin *ne* olduğu noktasında düğümleniyor. Erken devlet ve genel olarak devlet oluşumuyla ilgili tartışmayı bir sonuca bağlamak için bu sorulara yanıt vermek gerekiyor.

Üretici bir ekonomi, toplumsal işbölümü ve yönetim erki devlet oluşumunun olmazsa olmaz koşullarıdır.

Devletten, devletli bir toplumdaki söz edebilmek için *üretici bir ekonomi* ilk temel koşuldur. Avcılar, balıkçılar ve yiyecek toplayıcılarından ibaret topluluklar hiçbir zaman ve hiçbir yerde devlet örgütlenmesine ulaşamamışlardır. Erken devletlerde görülen üretim biçimleri, kuşkusuz geçici tarla açma tarımından göçebe çobanlığa kadar uzanan büyük bir çeşitlilik göstermektedir.¹²

İkinci olmazsa olmaz koşul, üretimin emeğin toplumsal çapta bir işbölümü için gerekli olan asgari fazlayı, *artıürünü* sağlayacak düzeyde olmasıdır.

Üçüncü koşul, toplum bireylerinin davranış seçeneklerini kesin biçimde sınırlayan ve belirleyen bir *yönetici erkin* oluşmasıdır. Yöneten-yönetilen ilişkisi ve yönetim gücünü merkezileştiren siyasal bir örgütlenmenin varlığı zorunludur. Erken devlet örneğinde bu koşul ve dinamikler iç içe ve karşılıklı bağımlılık ilişkisi içindedir. Örneğin, devlet önceden biçimlenmiş bir yönetici sınıf tarafından kurulmuş değildir. Böyle kurulamaz, çünkü yönetici sınıftan ve kendine özgü çıkarlarından, ancak *yönetici sınıf devlet tarafından kurulduktan* sonra söz edilebilir.

Bu değişimlerden sonra devleti oluşturan süreci özetleyebiliriz.

İlkel toplumda insanlar esas olarak kişisel ihtiyaçları için üretiyorlardı. Değişim, rastlantıyla ortaya çıkan fazlalıkların yol açtığı ayrık bir durumdu. Üretimin, barbar halklar örneğinde hayvancılığın, kişisel ihtiyaçları aşan bir büyüklüğe ulaşması, artıürünün süreklilik kazanmasını getirdi. Bu artının belli kişilerde birikmeye başlaması özel mülkiyete ebelik etti. Çoban halklarla sürü sahibi olmayan geri kalmış kabileler arasındaki işbölümü ve değiş tokuşun koşulları bu temelde doğdu. Tarımla sanayi arasındaki işbölümü, üretimin sürekli olarak artan bir bölümünün artık doğrudan değişim için üretilmesine yol açtı. Yeni bir işbölümü gerçekleşti: Artık, üretimle değil, yalnızca artıürünün değişimiyle uğraşan, böylece, tarihte ilk kez, üretime herhangi bir biçimde katılmadan onu yöneten ve üreticileri ekonomik bakımdan egemenliği altına alan *sömürücü bir sınıf* oluştu. Sömüren-sömürülen, yöneten-yönetilen ilişkileri ile devlet aynı süreçte var oldu. Devleti zorunlu kılan ve kendisinden önceki örgütlenmelerden ayıran, toplumun ekonomik bakımdan zıt çıkarlara sahip sınıflar arasındaki çatışmayı sistematik zorla bir “düzen”e bağlamasıydı. Engels’in sözleriyle:

Devlet, ... toplum gelişmesinin belli bir aşamasındaki ürünüdür; bu, toplumun önlemekte yetersiz kaldığı uzlaşmaz karşıtlıklar biçiminde bölündüğü için kendi kendisiyle çözümlenemez bir çelişki içine girdiğinin itirafıdır. Ama, karşıt ekonomik çıkarlara sahip sınıfların, kendilerini ve toplumu, verimsiz bir mücadele içinde eritip bitirmemeleri için, görünüşte toplumun üstünde yer alan, çatışmayı yumuşatacak, ‘düzen’ sınırları içinde tutacak bir erk ihtiyacı kendini kabul ettirdi; işte toplumun içinden doğan, ama onun üstünde yer alan ve gittikçe ondan yabancılaşan bu güç, devlettir.¹³

¹² Anatoli M. Hazanov, “Erken Devlet Konusunda Çalınışmanın Bazı Kuramsal Sorunları” *Erken Devlet* içinde s. 117

¹³ F. Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara Eylül 1974, s. 235’ten

Devlet, sistematik baskı uygulayıcısı olma özelliğiyle birlikte, kurallarını kendisinin koyduğu “düzen” ve istikrarın da güvencesi olarak biçimlendi.

Toplumsal üretim ilişkileri, sömürü ve uzlaşmaz karşıtlık ilişkileridir; bu nedenle bu ilişkilerin yeniden üretilmesi için özel bir organ gereklidir. Devlet bu gerekliliğin ürünüdür. Üretim araçlarına bir azınlık tarafından el konulması artıürünün eşitsiz bölüşümünü, eşitsiz bölüşüm sınıf farklılaşmasını ve sömürüyü doğurur. Marx’ın *Kapital*’de belirttiği gibi, üretim birleşik bir iş olduğu ölçüde yönetimi gerektirir.

Devletin belki de ilk eylemi, ilkel toplumda var olan ama bu toplumun çözülmesiyle dağılan toprağa bağlılık ilişkisini yepyeni bir biçimde tanımlamak oldu. Devlet, klan-kabile-toprak bağımlılığını ortadan kaldırarak, kendisine ait topraklar üzerindeki insanları yeni kamusal hak ve ödevler temelinde, yerleşmiş buldukları yerde örgütledi. Böylece ülke ve uyruk kavramları yeniden tanımlandı.

Devlet, aynı zamanda bir kamu gücü (zoru) organının oluşumudur. Sınıflara bölünmüş bir toplumda, halkın özerk silahlı örgütlenmesi olanaksızdır. Silahı edinme ve kullanma tekeline sahip silahlı adamlardan, hapishane ve ceza kurumlarından ve eklerinden oluşan bu kamu gücü her devlette vardır. Ve bu kamu gücü, bir sınıfın ötekiler üzerinde baskı aracı işlevi görür.

“Devlet, sınıf karşıtlıklarını frenlemek ihtiyacından doğduğuna, ama aynı zamanda, bu sınıfların çatışmasının ortasında doğduğuna göre, kural olarak en güçlü sınıfın, ekonomik bakımdan egemen olan ve bunun sayesinde, siyasi bakımdan da egemen sınıf durumuna gelen ve böylece ezilen sınıfı boyunduruk altında tutmak ve sömürmek için yeni araçlar kazanan sınıfın devletidir.”¹⁴

Bu kamu gücünün masrafları ise toplum tarafından vergilerle karşılanacaktır. Vergi koyma ve tahsil etme tekeli de artık devlettir.

2. Antik Köleci Toplumda Devlet

Marx ve Engels, çoğu kez iddia edildiğinin tersine, toplumsal ekonomik biçimleri, birbirlerini sırayla izleyen doğrusal bir çizgiye oturtmadılar. İşleri ve sorunları kapitalizmle olduğu için, toplumsal evrim çizgisinde bugünden geriye doğru kapitalizmin kök izlerini sürdürdüler.

Doğrusal bir tarih anlayışına sahip olmadıklarının en somut kanıtı, ilkel komünal toplumdaki dört ayrı ilerleme yolu öngörmeleridir. Bunlardan her biri önceden var olan, ya da komünal sistemde örtük olarak bulunan bir toplumsal işbölümü biçimini temsil etmektedir. Bunlar *Doğu*, *Antik*, *Cermen* ve *Slav* biçimleridir. Doğu ve Slav biçimleri, tarihsel bakımdan daha direngen, Antik ve Cermen sistemleri ise tarihsel evrime daha elverişli olmalarıyla birbirlerinden farklılaşmaktadır.

Bu farklı yollar, aslında özel mülkiyetin evrimsel adımlarını ve tiplerini temsil etmektedir. Doğu ve Slav topluluklarında sınıfsal ayrışma tam olarak biçimlenmemiştir; toplumsal yapı doğrudan komünal mülkiyete dayanıyordu. Antik ve Cermen biçimlerinde ise komünal mülkiyet çelişkili ve sınıflı bir temel üzerinde yükseliyordu.

Antik ve Cermen toplumları, ilkel komünal toplumdaki ayrılış ve değişimi temsil etti. Cermen sistemi, aslında özel bir toplumsal-ekonomik biçimlenme değildi, farklı gelişmelere uyum yeteneği deyim yerindeyse “sistem” olmamasından kaynaklanıyordu. Antikite, uzun ve yaygın yaşanmış, başta özel mülkiyet ve toplumsal katmanlaşma olmak üzere içinde

düzeltilmiş çeviri.

¹⁴ Agy. s. 237-238

dönüştürücü çelişki ve dinamikler bulunduran bir toplumdur.

Antik sistem, “daha dinamik bir tarihsel yaşamın ürünü olan” kenti yaratan; kent aracılığıyla yayılan, dinamik, ekonomik bütünlüğü olan toplumu, site devletini oluşturan biçimdir. Yerini önce daha esnek ve verimli bir sömürme biçimi olan feodalizme, oradan da kapitalizme bırakmıştır.¹⁵

Antik sistemin köleciliğe, toprak sahipliğine ve tarıma dayanan site devleti; esas işi savaş olan bir toplumsal örgütlenmeydi. Antik tarih, “sitelerin tarihidir, ama toprak sahipliğine ve tarıma dayanan sitelerin.”¹⁶ Toplumsal işbölümünde ilk önemli ilerleme, ticari ve sınai emek ile tarımsal emeğin birbirinden ayrılmasıyla gerçekleşti. Bu, kent ile kırsal arasında farklılaşma ve karşıtlığı doğurdu. Mülkiyet ilişkileri ikinci tarihsel aşamaya vardı: *Antik komünal mülkiyet ve devlet mülkiyeti*. Komünal site mülkiyeti (yurttaşların köleleri üzerindeki mülkiyeti de içinde) burada başlıca mülkiyet biçimidir, bununla yan yana özel mülkiyet de belirmiştir. İlk önce, başta köle olmak üzere taşınırılar üzerinde, sonra da taşınmazlar üzerindeki özel mülkiyet gelişmiştir.¹⁷ Gelişmenin, dağılmanın, yeni bir toplumun (feodalite) ve devletin (feodal devlet) serpiştiği antik uygarlığın onu bütün bu uğraklardan geçiren sırrı, iç çelişkileridir: *Toprak ve köle üzerinde komünal mülkiyet-özel mülkiyet, kent devleti-kırsal ekonomi, köle emeği-savaşçılık arasındaki çelişkiler*.

Helenik *Polis*'in, site devletinin, Roma Cumhuriyeti'nin göz kamaştırıcı parlaklığı, kent siyaset ve kültürünün doruğunu temsil etmesinden geliyordu. Felsefe, bilim, şiir, tarih, mimarlık, heykeltıraşlık; hukuk, yönetim, para, vergi; oy kullanma hakkı, tartışma... Bütün bunlar bu dönemde emsalsiz bir güç ve yetkinlikle ortaya çıktılar. Ama bu kent kültür ve siyasetinin arkasında onunla uyumlu bir kent *ekonomisi yoktu*. Tersine, entelektüel canlılığı ayakta tutan maddi zenginlik esas olarak kırsaldan çekiliyordu. Klasik Antikite, kentin kendisini kuşatan bir kırsal ekonomi içindeki orantısız üstünlüğünü temsil ediyordu. Bu, onu izleyen erken feodal dünyanın antiteziydi.

Her somut toplumsal formasyon her zaman farklı üretim biçimlerinin özel bir kaynaşmasıdır. Antikite de bunun dışında değildi. Ama yerel ekonomilerin karmaşık eklemlenmesinin bileşimi olan, kent-devlet uygarlığına damgasına vuran Antik Yunan'da da, Roma'da da egemen üretim biçimi *kölecilikti*. Bir bütün olarak bakıldığında Antik Dünyaya baştan sona ve sürekli olarak köle-emeği damgasını *vurmamıştır*. Ama onun antik uygarlığın serpilip geliştiği büyük *klasik* çağında (Yunanistan'da Milattan Önce beşinci ve dördüncü yüzyıllarda ve Roma'da Milattan Önce ikinci ve Milattan Sonraki ikinci yüzyıllarda) öteki emek sistemleri içinde kitlesel, genel ve egemen olan kölecilikti. İçeride ne ölçüde sınıfsal bölünmüşlüğe uğramış olursa olsun, bu toplum, tüm biçimini ve esasını köleleştirilmiş bir emek-gücünden alıyordu.

Köle, en başta, *özel mülkiyetin başat bir konusu olması yönüyle* önemliydi. Köleciliğin, sonradan barbarlara taşıyarak tarihsel gelişmeyi hızlandırmaya katkı sağlayan en önemli özelliği buydu.

Köle, bir yandan en temel üretici güç, “konuşan alet”, bir yandan da, “kendi kendini taşıyan” bir metaydı. Bu ikinci özellik en önemli ekonomik darboğazın ulaşım olduğu bir tarih döneminde köle emeğine çok önemli bir üstünlük sağlıyordu.

Köle, aynı zamanda Antikitenin kendine özgü kent-kırsal çelişkisinin emek üzerindeki yeniden üretiminin anlatımıydı: Köle emeği bir yandan, emeğin düşünülebilecek en kesin kentsel

¹⁵ K. Marx - F. Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Çev. Mihri Belli, Sol Yayınları, Üçüncü Baskı, Ankara Eylül 1992, s. 65-73

¹⁶ K.Marx-F.Engels, agy, s. 71

¹⁷ E. Hobsbawm, agy. s. 25

ticarileşmesi idi; öte yandan, sayıca ağır basan tartışmasız biçimde tarım köleciliği idi.¹⁸

Köle emeğinin, antik toplumda oynadığı önemli rolü zihnimize canlandırmamıza yardım edeceğini düşündüğüm iki somut örnek vereceğim. Birincisi köle ücretleriyle ilgili. Köle, Antikite'nin uzun bir döneminde çok ucuz bir metaydı. Örneğin, Antik Yunan'da çoğunlukla Trakya, Friky (şimdiki Kütahya ve Afyonkarahisar yöresi) ve Suriye'den edinilen köleler için bir yıllık işe bedeli ödeniyordu. Dolayısıyla istihdam edilmeleri bütün yerli Yunan ekonomisinde genelleşti; küçük üreticiler bile köle edindiler.¹⁹

İkinci örnek Roma'dan. Roma el ustalarının (artizan) yüzde 90'ı köle kökenliydi. MÖ 225'te İtalya'da 4 milyon 400 bin özgür insan, 600 bin köle vardı. MÖ 43'te ise 4 milyon 500 bin özgür, 3 milyon köle... Köle sayısı 5 misli artmıştı.²⁰

Antik köleci toplumun, onun içindeki herhangi bir kent devletinin tipik gelişme ve genişleme yolu ekonomik ilerleme değil, askeri işgaldir. Tüm dönem boyunca teknik ilerleme olağanüstü sınırlıydı. Bu eski uygarlık sonuç olarak *sömürgeci* karakterdeydi. Askeri güç ekonomik gelişmeye belki de başka bir üretim biçiminde olduğundan çok ket vuruyordu. Temel üretici güç köle emeği, köle-emeğinin biricik kaynağı ele geçirilen savaş tutsaklarıydı; kent silahlı birliklerinin güçlendirilmesi içeride köleler tarafından yapılan üretimin sürmesine bağlıydı; "savaş tarlası mısır tarlası için insan gücü sağlıyordu ve vice-versa [tersi-HY] tutsak edilen emekçiler yurttaşlar ordusunun yaratılmasına katkı yapıyordu."²¹

Roma Cumhuriyeti'nin büyümesi ilk dönemlerde klasik site-devletin yolunu izledi: Karşıt sitelerle yerel savaşlar, toprak ilhakı, "bağlaşıklara" boyun eğdirme, sömürgelerin kurulması. Yine de Roma yayılması Greklerininkinden farklıydı. Kentin anayasal evrimi aristokrat siyasal gücü muhafaza etti ve kent uygarlığının klasik dönemine taşıdı.

Roma Anayasal düzeni, yalnızca biçimde oligarşik değildi; içerikte de çok daha derinden aristokratikti; çünkü arkasında Roma toplumunun çok farklı ekonomik katmanlaşması vardı.

Roma yayılmasının esas yeniliği ekonomikti: Antikite'de ilk kez köleci büyük toprak sahipliği (*latifundium*) oluşuyordu. Öte yandan savaş. Bu iç ve dış faktörler Roma köylülüğünün çöküşüyle sonuçlandı. MÖ 200'den 167'ye özgür Roma yetişkinlerinin yüzde onu askere alınıyordu. Bu gerekliydi; çünkü bu büyük ölçekli tarımsal üretim muazzam bir köle gücü gerektiriyordu.

Roma Cumhuriyeti'nin askeri yağmacılığı ekonomik birikimin ana manivelasıydı. Savaş toprak, ganimet ve köle getiriyordu; köle, ganimet ve toprak savaşın *maddesini* sağlıyordu.

Antik köleci toplumun bir başka önemli özelliği kentlilik ve kent devletleridir.

Altıncı yüzyılın ortalarında Helen dünyasında 1500 kent vardı. Kent devletleri türdeş değildi. Örneğin, Antik Yunan'da Atina ve Sparta devletleri, farklı devlet biçim ve işleyişlerine sahiptiler. Sparta ilk savaşçı site devletlerinden biriydi; Sparta'da öteki Yunan sitelerinden farklı olarak monarşi tümüyle hiçbir zaman yok olmadı. Sonradan "Atina demokrasisi" adıyla anılan siyasal örgütlenme de "tipik" değildi.

Kölelerin hiçbir biçimde insan ve yurttaş sayılmadıkları köleci antik toplumlarda egemenlik büyük ailelerin elindeydi. Atina'da *Cleistenes* denilen bir devlet adamları kliği asıl yönetimi elde tutuyor, Konsey ve Halk Meclisi ise temsili organları oluşturuyordu. Konsey üyeleri seçimle değil kura ile belirleniyordu. Konsey başlarda yalnızca bir danışma meclisi gibi

¹⁸ Roma'nın son dönemlerinde, birinci yüzyılda ilk biçimleri görülen toprağa bağlı kolonlar (colonus) beşinci yüzyılda yaygınlaştı. Kolon, köleden kişisel olarak özgür olmasıyla ayrıldı.

¹⁹ Perry Anderson, *Passages From Antiquity to Feudalism*, Verso, London 1988, s. 36

²⁰ Agy. s. 62

²¹ Agy. s. 28

çalışırken, sonraları karar veren, üst meclise gündem ve taslak hazırlayan bir kurum işlevi üstlendi. Tüm yetişkin ve erkek yurttaşlardan oluşan Yurttaşlar Meclisi ise yine başlarda yalnızca dinleyen/onaylayan bir konumdayken, sonraları temel konularda karar veren ve daha önemlisi Site içi iktidar savaşlarında tarafları saflaştıran bir meclis haline geldi.

Beşinci yüzyılın ortalarında, Konsey, Beşyüzler Konseyi adını aldı. Yine tüm yurttaşlar arasından kura ile seçiliyordu. Devlet içinde seçimle gelinen en büyük görevler, kent üst yönetimini oluşturan on askeri generallikti. Konsey, Yurttaşlar Meclisi'nin önüne tartışmalı/karşıt karar tasarıları koymuyor, yalnızca karar gerektiren kilit konuları gündeme getiriyordu. Yurttaşlar Meclisi, ortalama 5-6 bin kişiyle yılda 40 kez toplanıyordu. Bütün önemli siyasal konular onun tarafından tartışılıp karara bağlanıyordu. Yargı sistemi kura ile çekilen jüri üyelerinden oluşuyordu.

Atina Site devleti “demokrasi” ile “oligarşi”nin tuhaf bir karışımıydı.

Atina demokrasisi, temsiliyete değil doğrudan katılıma dayanıyordu. İmparatorluk işlerini yürütebilecek, sürekliliği olan bir bürokratik makine, hükümet yoktu. Bu sistem, sıradan yurttaşların dışında resmî görevlilerden oluşan –askeri ya da sivil– özel bir organ tanımıyor, “devlet” ile “toplum”u iki ayrı şey olarak algılamıyordu.

Roma İmparatorluğu'nun siyasal örgütlenmesi monarşik, aristokratik ve demokratik öğelerden oluşan üçayaklı bir sistem üzerine kurulmuştu: Konsüllük, Senato ve Halk Meclisi. İki konsül seçiliyor, bunların yetki ve çalışma koşulları sıkı kurallara bağlanıyordu. İmparatorluk yönetiminde boşluk olmaması için iki konsülün de Roma'da bulunamayacağı zamanlarda 17 günden 6 aya kadar sürelerle “diktatör” atama yetkileri bile vardı. Roma düzeninin en sürekli organı Senato'ydu. Üye sayısı 300'den 900'e kadar çıktı. Monarşinin sona ermesinin ardından Senato konsüllerin danışma organı olarak çalıştırıldı. Konsüllerin görev süresi bir yıldır. Senato ise sürekliydi. Kooptasyon yoluyla edinilen senato üyeliği ömür boyu sürüyordu. Senato üyeleri yerel devlet birimi olarak işlev gören Magistrate'ler arasından belirleniyordu. Daha sonra senato üyelerinin listesini beş yıllığına seçilmiş iki Censor hazırlamaya başladı. İlk iki yüzyılda senato küçük *patrici* klanlar grubu tarafından kontrol ediliyordu. En üstte iki konsülün olduğu yönetici çekirdeği (*Magistrate*) yer alıyordu. Magistrate'leri Roma'nın tüm yurttaşlarının katıldığı, ama her durumda mülk sahibi sınıfların çoğunluk sağlayacağı bir güçler dengesi üzerine oturan “Halk Meclisi” seçiyordu. Zamanla zengin *plebler* de magistrateler oluşturmaya, yönetimde yer almaya başladılar.²²

Yoksul yurttaşların aşağıdan basıncı sonunda, bir çeşit resmî sıfatlı halk temsilcisi (avukatı/yargıcı) olan *pleb tribunes*'leri oluşmaya başladı. Bunlar her yıl “kabile” meclisleri tarafından seçiliyordu, kabileler akrabalık ilişkilerine göre değil, bölgelere göre belirleniyordu. Bu temsilcilerden oluşan kurul (*tribunete*) yoksulları zenginlerin baskısından koruyan ikincil ve paralel yürütme işlevi üstleniyordu. Üçüncü yüzyılın başlarında bu halk temsilcilerini seçen kabile meclisleri yasama gücü kazandılar, kendilerinde konsüllüğün kararlarını ve senato kararlarını veto etme yetkisi görmeye başladılar. Cumhuriyetteki aristokrasi üstünlüğü şiddetli biçimde sarsılmaya başladı.

Son olarak, Roma uygarlığının insanlık birikimine yaptığı en önemli katkılardan birinin hukuk alanında olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Köleciler Roma toplumunda bu yetkinlikte bir hukuk sisteminin geliştirilebilmiş olması gerçekten ilginçtir. Anayasa hukukundaki, devlet örgütlenmesindeki düzenlemelere kısaca değindim. Roma hukukunun benzersizliği ve üstünlüğü, kamu ya da ceza hukukundan çok, medeni hukuk (yurttaşlık hukuku) alanındaydı. MÖ 300'den itibaren, ekonomik etkinlikler, işlemler, alışveriş, satış, trampa, kira, ariyet, miras, vasiyet konularında oldukça ayrıntılı ve gelişmiş bir özel, ticari hukuk sistemiyle

²² Agy. s. 54

karşılaşıyoruz. Roma hukukunun en önemli katkısı, “mutlak mülkiyet” kavramını geliştirmiş olmasıdır. Ondan önceki hiçbir hukuk sistemi koşulsuz bir özel mülkiyet kavramına sahip değildi.

Çözülüş ve Geçiş

Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde toplumsal işbölümü oldukça gelişmişti. İşbölümü yalnız kent ile kırsal arasında ve bazen de kentin çıkarlarını temsil eden devletler arasında değildi; kentin içinde de sanayi ile deniz ticareti arasında ve özgür insanlarla köleler arasında işbölümü vardı. Roma toplumunun temeli siteydi.²³

Toplumsal yaşamın sürekliliğini sağlayan, fazla zamanlarını komüne, savaş hazırlıklarına veren, kendi kendine yeterli köylülerin varlığıydı.²⁴ Bu topluluğun esas işi savaştı; varlığını tehdit eden tek tehlike toprağına göz dikmiş olan öteki topluluklardı ve nüfus arttıkça yurttaşlarına yeni topraklar sağlamak bir zorunluluk durumuna geliyordu.²⁵

Atina toplumsal formasyonu bir noktadan sonra Yunanistan çapındaki emperyal öncelikler için yetersiz kaldı. Bu yetersizliği dengeleyen iki özellik, zengin gümüş madeni ve bu kaynak sayesinde finanse edilen deniz kuvvetleriydi. Çok geçmeden Atina'nın dış gücü sınırlarına vardı.

Roma İmparatorluğu'nun son iki yüzyılında da, tek bir kentin oligarşisinin büyük imparatorluğu tek bir siyasal birim olarak bir arada tutması zorlaştı. Roma soyluluğunun bölgelerde egemenliğini yürütürken içine düştüğü dar çıkarıcılık, atalet ve keyfi yönetim giderek kozmopolitan imparatorluğu çekip çevirmesini olanaksız hale getirdi. Roma'nın son yüzyılında toplumsal gerginlikler döngüsel bir karakter kazandı.

Tarih, biri yükselişte, öteki düşüşte farklı iki uygarlık ya da üretim biçiminin birbirleriyle ilişkilendikleri dönemlerde, az ya da çok sürecek bir denge durumu yaşadığını, etkileşimin arttığını gösteriyor.

Roma İmparatorluğu yükseliş döneminde barbarları da ezerek yayılırken, stabilizasyon döneminde barbarlarla uzun zaman istikrarlı ve dengede bir ilişki sürdürdü. Çevredeki barbar kavimlerin baskısı Roma ordusunun gücünü bir noktadan sonra dengelediği için, İmparatorluğun askeri yayılması önce durdu ve sonra tersine döndü. 180'i izleyen yüz yıllık kargaşa ve huzursuzluk dönemi boyunca, Roma sürekli olarak güç yitirdi. Askeri başarısızlıklar, bir yandan ucuz köle kaynaklarının daralmasına, diğer yandan büyük çaplı kölecî üretimin kaynaklarını oluşturan Akdeniz pazarının bütünlüğünün parçalanmasına yol açtı.

“Tırmanan köle fiyatları karşısında köle emeği verimsiz hale geldi. *Gerek emeğın verimliliğini artırmak, gerekse üretici sınıfın devamlılığını sağlamak için, üretimden kölenin de kendisine bir pay ayırmasına olanak vermektan başka çare yoktu.* Bu ise pratikte yeni bir üretim ilişkisi demektir, çünkü bu olanaklara kavuşan köle, artık köle olmaktan çıkıyor, başka türlü bir emekçi haline geliyordu... İkinci dürtü ise, Roma'nın son yüzyıllarında merkezi otoritenin zayıflaması ve istikrarsızlığın, kargaşanın hâkim olması sonucu, o ana kadar ayakta kalabilmiş olan küçük ve orta büyüklükteki toprak sahiplerinin bir mahalli himaye ihtiyacını duymaya başlamalarıydı.”²⁶

Roma İmparatorluğu'nun ve köleciliğın çözülüşündeki birinci etmen, Cermen varlığının

²³ Agy. s. 28

²⁴ Agy. s. 68

²⁵ Agy. s. 65

²⁶ Halil Bertkay, *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Haziran 1983, s. 238239

İmparatorluk düzenini işlemez hale getiren basıncıydı.

İkinci etmen, Roma kent devletinin toprağa dayanan aristokrasisinin, zamanla hem toprak sahibi, hem köle sahibi, hem de tüccar ve tefeci bir sınıf haline gelmiş olmasıydı.

Roma'nın Cermenler üzerinde çok önemli bir etkisi oldu: *Roma köleci düzeni Cermenleri ileri derecede geliştirmiş bir özel mülkiyet düzeniyle tanıştırdı.*

Öte yandan, güçlü askeri örgütlenmelere dayanan Cermen toplulukları Roma İmparatorluğu'nu kesin bir yenilgiye uğrattılar. İtalya'daki barbar paralı askerlerin şefi Odoakr'ın MS 476'da Batı Roma'yı yıkmasıyla imparatorluk geri dönmek üzere tarihe karıştı.

Batı Avrupa için ilk bakışta büyük bir felaket sayılan bu durum, sonradan Batı'nın en büyük talihi olarak değerlendirildi. Batı Avrupa feodalizminin yerel, kendi kendine yeten o çok parçalı yapısı önemli ölçüde bu koşullar nedeniyle oluştu. Çünkü, Roma'yı yıkan ve eski İmparatorluk topraklarını ele geçiren Cermenler birçok kavim ve sayısız kabileden oluşuyorlardı. Merkezi bir örgütlülükleri yoktu.

Çöken Roma İmparatorluğu ile saldıran Cermen barbarlarının bulunduğu uğrakta yeni bir toplumun, feodalitenin mayası atılmış oldu.

Bu mayalandırmada, Hıristiyanlık ve Kilise çok önemli bir ideolojik işlev üstlendi. Sona eren Roma'nın yeni bir toplumsal oluşuma aşısı yapabilmemesinin zorunlu koşulu, geliştirilmiş üstyapısal mirasının, en azından kimi uzlaşma ve eklemelerle yaşamaya devam etmesiydi. Bunun için klasik Antik kurumlardan yeterince uzak, ama onun içinden oluşup çıkmış özel bir kanal gerekiyordu. "Kilise objektif olarak bu rolü üstlendi. Belli kilit konularda Antikitenin üstyapısal uygarlığı bir bin yıl feodalizme üstün kaldı. ... Kilise feodalizmden kapitalizme geçişin gerçekleştiği iki çağı, iki üretim biçimini birbirine bağlayan kesintisiz köprüydü."²⁷

Hıristiyanlık, bir yandan kölelerin, yıkıma uğramış köylü ve zanaatkârların, sınıf dışı ve düşkünü öğelerin protestolarını dillendiren, öte yandan, çıkış arayan egemen sınıf kesimlerinin gereksinmelerine yanıt veren bir din olarak doğdu.

"Ortaçağ'da Batı Avrupa feodal aristokrasisinin hiyerarşik düzeninin ideolojisi haline gelecek olan Hıristiyanlık, bu ilk döneminde sadece zenginlere, kudretlilere ciddi ihtarlarda bulunmakla ve alçakgönüllülüğü, kurtuluşu ahrette aramalarını öğütlemekle kalmıyordu. Aynı zamanda, sistemli ve belirgin bir şekilde, *emeğe değer verilmesini*, çalışan insanların hor görülmemesini telkin ediyor ve bu anlayışı sadece yoksullara değil, aynı zamanda belli ölçülerde hâkim sınıflara yaymayı da başarıyordu. Bu yüzden Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ... yeni bir toplumun ideolojik-kültürel mayasının oluşturulması bakımından önem taşıyordu."²⁸

Kapitalizm, Batı Avrupa'da feodalizmin bağrından doğdu. Kapitalizmin ve kapitalist devletin neden Doğu'da değil de Batı'da ortaya çıktığı, "Asya tipi" de denilen, Doğu'daki üretim tarzının nasıl bir şey olduğu, köken farklılıklarının iki tip devlet arasında ne gibi başlıklar yarattığı ve bunların sonradan hangi toplumsal-siyasal sonuçları doğurduğu türünden sorular, bir dizi tartışmayı kışkırttı.

Marx, kapitalizmin kökenlerinden çok, kendisiyle ilgilendi. Marx ve Engels'in yazılarından oluşan "*Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*" başlıklı derlemeye önsöz yazan E. Hobsbawm'ın belirttiği gibi, Marx feodalizmin *neden, nasıl ve başka yerde değil de Batı Avrupa'da* kapitalizme dönüştüğünü açıklayacak bir "genel yasa" geliştirmede.²⁹

²⁷ P. Anderson, Agy. s. 137

²⁸ Halil Bertkay, agy. s. 242

²⁹ E. Hobsbawm, agy. s. 38

Modern kapitalist, aynı anlamda “ulus-devlet”e gelmek için feodal devleti ve onun kapitalist devletten önceki biçimi olan mutlak monarşileri incelememiz gerekiyor.